

»TID, DØDEN OG AT GØRE DET RIGTIGE« – ET INTERVIEW-STUDIE OM DANSKE INDSKOLINGSBØRNS BRUG AF EKSISTENTIELLE OG ÅNDELIGE FORSTÅELSER

Lektor, ph.d., cand.psych. aut.
Dorte Toudal Viftrup (t.v.)

Lektor, ph.d., cand.scient.san.
Christina Prinds (t.h.)

Resumé: I post-sekulære samfund som Danmark har vi stor tillid til en positivistisk videnskabelighed, og en diagnostisk samfundsforståelse synes at være den dominerende måde at tale om menneskeligt ubehag og lidelse. Der peges på behov for andre måder at tale om det svære i livet, særligt blandt børn og unge. Denne undersøgelse udforsker danske børns eksistentielle og åndelige forståelser og sprog ved hjælp af fokusgruppeinterviews med 6-9-årige børn i tre forskellige danske folkeskoler i København. På baggrund af en tematisk analyse fandt vi to overordnede temaer og fem undertemaer. Disse var: 1) Livsværdier, og herunder: 1a) At hjælpe andre, og 1b) Ikke at have for travlt, samt 2) Død, og herunder 2a) Sygdom, 2b) Efterlivet, 2c) Religiøse begreber. Analyserne peger på, at fokusgruppe-situationen udgjorde »livshorisont« i Gadamerisk forstand. Det var en vigtig social og ydre samtale, der faciliterede indre eksistential og åndelig dialog i det enkelte barn.

Indledning

Denne artikel er baseret på en kvalitativ undersøgelse af eksistentielle og åndelige overvejelser, forståelser og sprog hos danske børn fra 1. og 3. klassetrin (6-9 år).

Baggrunden for undersøgelsen, er at vi ikke har ret meget viden om, hvad danske børn gør sig af eksistentielle og åndelige overvejelser, eller hvordan de forstår og taler om disse. Denne viden kan være vigtig, når vi arbejder fagligt med omsorg for børns trivsel og udvikling.

Begreber

Der hersker en del utydelighed og faglige diskussioner i forhold til afgrænsning af begreberne: Eksistentiell, åndelig, religiøs og spirituel. Dette har både vi selv og andre forskere været optaget af (Steenfeldt 2019; Hvidt et al. 2020; Pargament 1999). I denne undersøgelse vælger vi at lægge os op ad definitioner forankret i sundhedsfaglig viden om eksistentiell-åndelig omsorg (oversat fra engelsk: Spiritual care) (Hvidt et al. 2023; Viftrup et al. 2020), religions – og eksistenspsykologisk viden (Stifoss-Hanssen og Kaltenberg 1998; Pargament et al. 2014; Brinkmann 2021) samt dele af Hannah Arendts filosofiske – og Hartmut Rosas sociologiske tænkning (Arendt 2019; Rosa 2021). Vi benytter begreberne: *Eksistentiell* og *åndelig* som overbegreber i denne artikel, og vi forstår begreberne: *Religiøs* og *spirituel* som underbegreber, der kan udgøre mulige aspekter af det eksistentielle og åndelige for mange mennesker, men ikke nødvendigvis gør det. Der er dog betydelige overlap, når det kommer til teori og forskningsundersøgelser om børns religiøsitet og åndelighed (Boyatzis 2009). Ligeledes påvirkes de fleste mennesker også af religion og religiøst sprogbrug i mere eller mindre grad af den kultur og samfund, som de er en del af. Ligesom børn i skolen deltager i religionsundervisning. Religionsundervisning har et dannelsesformål af åndelig karakter, det vil sige den kan medvirke til selvvirksomhed og befordre tænkning, dømmekraft, selvstændighed og ansvar i forhold til et større fællesskab, hvorfor man også godt kan tale om, at menneskers forhold til religion har et væsentligt åndeligt dannelses-sigte Dette sker også igennem skolens introduktion til religion og mulige trosvalg, hvor eleverne skal tilegne sig viden og færdigheder, der gør dem i stand til at forstå og forholde sig til den religiøse dimensions betydning for livsopfattelsen hos det enkelte menneske og dets forhold til andre (Sigurdsson og Skovmand 2020).

Det eksistentielle vedrører forhold, der har at gøre med det at eksistere og være menneske. Eksistentielle spørgsmål fokuserer på de grundlæggende aspekter af menneskets tilværelse, såsom meningen med livet, døden, frihed, valg og identitet (Yalom 1998). I denne forståelse er alle mennesker eksistentielle, men det kan komme til udtryk på mange forskellige måder i den enkeltes eksistens, og det er netop disse udtryk, og den enkeltes sprog for det eksistentielle, som vi ønsker at undersøge. Der er også overlap mellem *det eksistentielle* og det andet centrale begreb for denne undersøgelse: *Åndelig*. Her trækker vi på Hartmut Rosas forståelse af åndelighed som oplevelsen af resonans, som er en følelse af forbindelse og sammenhæng med både en selv, andre og verden (Rosa 2021). Denne forståelse ses lignende i de nye retningslinjer for: »Eksistentielle og åndelige aspekter i palliativ indsats«, hvor åndelighed defineres som: »... en dimension af livet, der vedrører, hvordan mennesker forbinder sig til nuet, til sig selv, til andre, til naturen, til det betydningsfulde, eller / og til det hellige« (Hvidt et al. 2023). Forståelse af åndelighed hos Arendt kan uddybe Rosas forståelse med fokus på det relationelle i det større fællesskab. Åndelighed hos Arendt omhandler dannelse af mennesket som et åndsvæsen indeholdende livsaspekter som mening, livsmod, værdier, myndighed,

kritisk refleksivitet, tænkning, handling og ansvarlighed i forhold til et større fællesskab (Arendt 2019). Denne forståelse af åndelighed som en dannelses-proces, kalder Gadamer (2004/1960) for »åndens grundbevægelse« og »åndens væsen«, hvor barnet i mødet med en større livshorisont erkender sig selv i en cirkulær »ude-hjem-bevægelse« (Gadamer 2004/1960). Adskillige aspekter af forståelserne af overbegreberne: *Eksistentiel* og *åndelig* har overlap med underbegreberne: *Religiøs* og *spirituel*, men sondringer sker ved en forståelse af, at mennesker altid *er* eksistentielle og åndelige, mens religiøsitet eller spiritualitet kan imødekomme menneskets eksistentielle orientering eller være centrale for menneskets åndelighed som resonans eller dannelsesproces. Men mennesket kan også udtrykke og udleve sine eksistens og åndelighed på andre måder.

På baggrund af ovenstående forståelser af eksistentiel og åndelig, definerer vi for denne undersøgelse, det eksistentielle og åndelige, som *horisontale* og *vertikale* livsdimensioner og relationer i menneskelivet. Derfor undersøger vi børns eksistentielle og åndelige overvejelser med fokus på, hvordan de taler om deres relationer til horisontale og/eller vertikale livsdimensioner. *De horisontale livsdimensioner* vedrører en persons relation til sig selv og egen identitet, til andre mennesker (både særligt betydningsfulde mennesker og medmennesker mere generelt), samfundet, verden, naturen og livet generelt. *De vertikale livsdimensioner* kan vedrøre en persons relationer til Gud, guder eller andre former for højere magt/eksistens/kraft, en transcendent forståelse af naturen eller transcendent erfaringer eller følelser/oplevelser, livsforståelser, overbevisninger, filosofier og værdier. For de fleste mennesker er der et overlap mellem de horisontale og vertikale livsdimensioner, og mennesker relaterer til dem for at forstå sig selv og livet, udvikle værdier, mening og formål samt for at håndtere vanskelige livsomstændigheder

Baggrund

Mennesker er meningssøgende væsener, og derfor fortolker og italesætter vi vores oplevelser og følelser på måder, som vi finder meningsfulde (Brinkmann 2014). Vi mennesker er også sociale væsener, som bliver til i andres blikke. Det vil sige, at den måde, som voksne ser børn og unge på, bliver konstituerende for deres forhold til sig selv – de bliver til igennem de forståelser, begreber og klassifikationer, som de lærer at forstå sig selv med (Meier 2024). Den norske samfundspsykolog Ole Jacob Madsen (2018) peger på, at i dag er den diagnostiske samfundsforståelse blevet den allestedsnærværende tilgang til menneskeligt ubehag og lidelse (Madsen 2018). »Menneskelig livsbøvl« (oversat fra engelsk: »Personal troubles« (Mills 2000)) bliver i højere grad patologiseret, og adfærd, der afviger fra »normalen«, betegnes som mental lidelse eller – mistrivsel, og det ser ud til, at børn og unge er tilbøjelige til at fortolke deres følelsesmæssige ubehag som udtryk for psykiske lidelser (Meier 2024). Flere kritikere har peget på, at denne patologiseringstendens forårsager, at børn og unge ikke længere forbinder og fortolker deres oplevede ubehag på meningsfulde måder i relation til andre livskontekster (Brinkmann 2016; Meier 2021; Horwitz 2002). Børn og unges oplevelser af lidelse og menneskelig

ubehag forstås, sprogliggøres og responderes på primært i en diagnostisk og patologisk referenceramme i vores samfund (Meier 2024). Professor i almen psykologi Svend Brinkmann påpeger behovet for andre former for »lidelsessprog« (Oversat fra engelsk: »Language of sufferings«), som åbner for meningsaspekter af menneskelig lidelse, som der ikke er plads til i det dominerende diagnostiske og patologiserende sprogbrug. Han peger på det religiøse, eksistentielle, moralske og politiske sprog som mulige alternativer (Brinkmann 2014). Psykolog og Ph.d. Joachim Meier understreger særligt vigtigheden af et eksistentielt blik på unges liv og lidelse, da et eksistentielt modblik til det patologiserende blik vil kunne almengøre fremfor at sygeliggøre unges ubehag og »livsbøvl« (Meier 2024). Vi har dog begrænset viden om, hvad danske børn gør sig af eksistentielle eller åndelige overvejelser, og hvordan de forstår og taler om disse. Viden om dette kan være betydningsfuld for fagprofessionelle, der arbejder med omsorg for børns sundhed, trivsel og udvikling.

Danmarks sekularisering, religionsundervisning og åndelig udvikling

Sekulariseringen af det danske samfund har ligeledes medvirket til, at vi har øget tilhøjed til en sekulær, positivistisk videnskabelighed som et patologiserende diagnosesprog og -blik skriver sig ind i. Samtidig har vi mindre adgang til et eksistentielt og åndeligt sprog for lidelse, som tidligere var forankret i en fælles religiøs forståelse. Dog er denne udvikling også kompleks, for selvom Danmark betragtes som et af de mest sekulariserede samfund i verden (Zuckerman 2008) og kun otte procent af danskerne mener, at religion er meget vigtig i deres liv (Pew 2024), så beskrives Danmark, ligesom de andre nordiske lande, som et samfund, der har været igennem en sekulariseringsproces og nu betegnes som et post-sekulært samfund (Berg-Sørensen 2006). Det betyder, at indbyggerne i de nordiske lande nu lever med både sekulære og religiøse diskurser, og de bevæger sig imellem dem afhængigt af formål og kontekst (Christoffersen og Andersen 2023). Billedet af religion i det danske samfund er netop komplekst: Udtrykket »det skandinaviske paradoks« betegner det tilsyneladende modstridende faktum, at skandinaver forbliver medlemmer af folkekirker, men i stigende grad identificerer sig selv som irreligiøse (Mauritsen 2022). Der er desuden sket et fald i medlemstallet i folkekirken. I 1990 var knap 90 procent af den danske befolkning medlemmer, hvorimod kun 72 procent af danske statsborgere i dag er skattebetalende medlemmer af folkekirken (denmark.dk 2024). Alligevel har det samme (lave) søndagsgudstjeneste-antal været det samme siden 1990 (Böwadt 2020). *Kompleksitetsteorien* beskriver måske bedre religion i det danske samfund end teorier om sekularisering. Ifølge den er samfundets religiøse udvikling kompleks, og både religiøs forandring og stabilitet (både vækst og nedgang) kan være til stede på samme tid i forskellige dele af befolkningen. Teorien tager højde for de ofte modsatrettede religiøse tendenser i folks private religiøsitet såvel som i fælles og offentligt regi og anerkender samtlige bevægelser, fordi befolkningens

religiositet ikke kan reduceres til én ensrettet bevægelse (Böwadt 2020; Furseth et al. 2019; Andersen, Gundelach og Erkmén 2019).

Der er argumenteret for, at den samme kompleksitet eksisterer i de forskellige tilgange til religionsundervisning i det danske skolesystem (Böwadt 2020). De skandinaviske lande siges ofte at være blandt frontløberne med hensyn til ikke-konfessionel religionsundervisning, men de danske skolars religionsundervisning er også blevet kritiseret for ikke at fremme menneskerettighedernes idealer eller opfylde behovene i en pluralistisk verden og samfund (Jensen 2017; 2005; Jensen and Kjeldsen 2014). Folkeskoler i Danmark er sekulære institutioner, der ikke er tilknyttet nogen bestemt trosretning, men undervisning i religion er obligatorisk i folkeskolen. Religionsundervisning har navnet »kristendomskundskab«, og i 1.-9. klassetrin er det skemalagt med en lektion om ugen. Selvom denne undervisning ikke er relateret til hverken forkyndelse eller kristen opdragelse, forpligter den danske folkeskolelov til at undervise i faget som led i at værne om den »kristne kulturarv« (Jensen og Kjeldsen 2014; Böwadt 2020). Åndelighed er blevet defineret som et centralt aspekt af børns generelle udvikling i Danmark siden Folkeskoleloven af 1993 (Retsinformation 1993). Folkeskoleloven adresserer, hvordan man udfordrer og stimulerer elevernes alsidige udvikling i danske skoler: »... læreren skal sikre, at alle elever stilles over for nye udfordringer, både intellektuelt, følelsesmæssigt, socialt og med hensyn til opbygning af værdier og holdninger« (Under afsnittet: 1. Nogle hovedpunkter i lovforslaget, Skolens formål, Undervisningens organisering og tilrettelæggelse, 1993). Endvidere, lyder loven: »Det understreges, at skolen skal sikre alsidighed i de udfordringer, eleverne møder i undervisningen. »Den enkelte elevs alsidige, personlige udvikling«, indbefatter både åndelig, intellektuel, musisk, fysisk og social udvikling« (Under afsnittet: Bemærkninger til lovforslagets enkelte bestemmelser, til kapitel 1: Folkeskolens formål, § 1). Undervisningsministeriet har de senere år gennemført forskellige indsatser inden for alle de andre aspekter af børns alsidige, personlige udvikling end den åndelige. Det ser således ud til, at børns åndelige udvikling modtager begrænset opmærksomhed i danske skoler. Begrundelse for dette kan måske findes i udfordringer ved, at det er vanskeligt at navigere i sideløbende sekulære og religiøse diskurser i en sekulær skole.

Baggrunden for denne undersøgelse er, at vi ikke har ret meget viden om, hvad danske børn gør sig af eksistentielle og åndelige overvejelser, eller hvordan de forstår og taler om disse. Mere viden om dette kan informere voksne i Danmark (dvs. forældre, lærere, sundhedsprofessionelle, etc.) om, hvordan de kan tale med børn om eksistentielle og åndelige livsaspekter.

Formålet med denne undersøgelse var derfor at undersøge eksistentielle og åndelige tanker, overvejelser og sprog hos danske børn fra 1. og 3. klassetrin (6-9 år). Dette blev gjort ved seks fokusgruppeinterviews med grupper på 4-5 børn fra tre forskellige folkeskoler i København.

Metode

Vi valgte et eksistentielt fænomenologisk funderet forskningsdesign med fokusgruppe-interviews (Halkier 2016) med efterfølgende tematisk analyse (Braun og Clarke 2006). Eksistentiel fænomenologi fokuserer på menneskelig erfaring og søger at forstå betydningen af denne gennem den systematiske analyse af selve den levede erfaring. Til denne undersøgelse anvendte vi Heideggers begreb om »væren-i-verden«, som forstår et menneske som en del af verden og altid i et forhold til verden gennem hans eller hendes aktiviteter eller gøren (Heidegger 1962/1927). Det indebærer, at mennesket ikke kan hæve sig over sin eksistentielle indlejring i verden. Vi kombinerede denne forsknings-tilgang med en tematisk analyse med en ideografisk tilgang, som skulle underbygge den enkeltes oplevelse samt de deltagendes børns »stemmer« i undersøgelsen (Braun og Clarke 2006).

Deltagere

Førsteforfatter DTV gennemførte seks fokusgruppeinterviews på tre folkeskoler i forskellige socioøkonomiske områder i København, hvor i alt 26 børn deltog: 14 piger og 12 drenge, 13 fra 1. klasse (6-7 år) og 13 fra 3. klasse (8-9 år). Fokusgruppeinterviewene foregik i skoletiden i et lokale i nærheden af børnenes klasseværelse. På dagen for hvert interview præsenterede DTV sig først for hele klassen i klasseværelset, hvorefter hun og de deltagende børn gik ind i et andet for at gennemføre interviewet. Efter interviewet gik børnene tilbage til deres klasseværelse på egen hånd. Børnene fik et mindre gavekort for deres deltagelse. De fik information om gavekortet som en del af indledningen til interviewene og vidste det således ikke på forhånd og deltog derfor ikke på grund af denne belønning.

Etik

Forskning, hvor børns stemmer er det primære fokus, kræver særlig etisk opmærksomhed (Ladefoged og Petersen 2020). Fokusgruppeinterviewene blev arrangeret af førsteforfatteren. DTV etablerede kontakt til lærerne, som både skriftligt og mundtligt informerede børn og forældre/værger om undersøgelsens formål, indhold, længde, brug af lydoptagelse, anonymisering samt både børns og voksnes ret til at trække deres deltagelse og samtykke tilbage. Forældrene/værgerne gav deres tilladelse til børnenes deltagelse ved at udfylde en samtykkeerklæring. Lige før interviewene i det særskilte lokale fik børnene endnu en gang at vide, at deres deltagelse ville være anonym, og at de til enhver tid kunne trække deres deltagelse og samtykke tilbage. Børnene fik at vide, at de ville modtage gavekortet, også selvom de valgte at trække deres deltagelse tilbage under interviewet.

De etiske implikationer af forskning med børn blev løbende diskuteret mellem forfatterne. Førsteforfatteren er klinisk psykolog med praksis-erfaring med sorg, tab og krise hos børn og familier. Hun var gennem interviewene opmærksom på, hvorvidt

samtalerne om eksistentielle og åndelige temaer ville udløse følelsesmæssige reaktioner hos børnene. Hun tilbød også at stå til rådighed, hvis lærere eller forældre/værger oplevede reaktioner hos børnene efter fokusgruppeinterviewene.

Projektet blev registreret i henhold til SDU Research & Innovation Organisation (RIO) (nr. 10.467), den danske persondatalov og Helsinki-erklæringen (WMA 2013). Interviewene blev transskriberet, og data blev opbevaret i overensstemmelse med gældende GDPR-regler. Alle deltagere er anonymiseret i data.

Fokusgruppeinterviews

De seks fokusgruppeinterviews varede mellem 43 og 52 minutter (gennemsnitstid: 48 minutter). Under interviewene fik børnene lov til at tegne, mens de talte. Introduktionen til interviewene indeholdt en grundig forklaring om, hvordan dette var et interview, hvor børnene var specialisterne, der skulle forklare deres følelser, tanker og holdninger til førsteforfatteren. DTV understregede, at det ikke var ligesom en undervisningssituation; at der ikke var rigtige eller forkerte svar; og at børnene fik lov til at tale med deres venner og være uenige med hinanden under interviewet.

Fokusgruppeinterviewene startede med, at DTV læste en kort nutidig fortælling om »den barmhjertige samaritaner« højt for børnene, hvorefter børnene skulle forklare, hvad denne fortælling handlede om. Denne fortælling blev valgt, da den på trods af at være en religiøs fortælling også i høj grad relaterer til horisontale livsdimensioner. Alle børnene sagde, at de ikke kendte historien på forhånd. Dette fortællingsaspekt som en del af fokusgruppeinterviewene er inspireret af storytelling-metoden, som har vist sig egnet til at udforske børns perspektiver, konceptualiseringer og opfattelser samt til at udvikle personlig mening og social-emotionelle kompetencer (Koivula, Turja og Laakso 2020; Boyd-Franklin 1987). Studier inden for religionspsykologi understøtter en multi-method tilgang til studiet af børns åndelighed (Boyatzis 2009; Boyatzis og Newman 2004). Denne metodelangang er måske i endnu højere grad nødvendig i Danmark, hvor vi har et begrænset fælles sprog for eksistentielle og åndelige livsaspekter, og derfor er forskningsmetoder, der understøtter børns egne verbale beskrivelser af deres perspektiver endnu mere aktuelle. Andre studier understreger også, hvordan kulturelle probes kan være refleksionsstimulerende i forskningsøjemed (Creighton et al. 2018).

Spørgsmålene i moderatorguiden var centreret om, hvordan voksne bedst kan tale med børn, samt spørgsmål om hvad børnene ser som meningsfuldt i livet. For eksempel blev børnene bedt om at nævne to-fem ting, der var meget vigtige for dem, samt fortælle hvorfor. De blev også spurgt: Hvad tror du, livet handler om? Og hvilket råd vil du give til en person, som synes, livet er svært? Den sidste gruppe spørgsmål handlede om eksistentielt og åndeligt sprogbrug. Børnene blev præsenteret for seks ord, et ad gangen, og spurgt ind til betydningen af disse ord. De seks ord var: Håb, sygdom, kærlighed, gud/tro, mening og død.

Moderatorguiden var udformet med det formål at få den bedst mulige adgang til børnenes eksistentielle og åndelige tanker, overvejelser og sprog. Målet var at skabe en tryk situation for børnene til at tale om eksistentielle og åndelige temaer uden at påvirke deres forståelser eller sprog. Dog anerkender vi også, at ligesom med alle andre aspekter af børns udvikling, så finder udviklingen af eksistentielt og åndeligt sprog, forståelser og forestillinger også sted i og gennem relationer. Derfor har vi anvendt en fænomenologisk metode, hvor relationen mellem intervieweren og hver enkelt deltager anses for central for forskningsprocessen.

Analyse

På baggrund af den tematiske analyse blev der fremanalyseret to overordnede temaer og fem undertemaer. De to temaer var: 1) Livsværdier og 2) Død. Og herunder henholdsvis 2 og 3 undertemaer: 1a) At hjælpe andre, 1b) Ikke at have for travlt og 2a) Sygdom, 2b) Efterlivet, 2c) Religiøse begreber.

Tema 1: Livsværdier

Det første tema dækker over, hvordan børnene udtrykte værdier om, hvordan de mente, at livet skulle leves. Disse beskrivelser af livsværdier udtrykte deres væren-i-verden. Børnene brugte aldrig udtrykket »livsværdier« i interviewene. Det er en fortolkning af, hvordan de anvendte eksistentielt og åndeligt sprog til at være i, forstå og håndtere deres liv. To livsværdier skilte sig ud på tværs af alle fokusgruppeinterviews. Disse er repræsenteret ved de to undertemaer: 1) At hjælpe andre og 2) ikke at have for travlt. Børnenes udtalelser om disse værdier opstod primært som et svar på den indledende fortælling om den barmhjertige samaritaner, hvorefter disse værdibaserede refleksioner fra børnene løb gennem resten af interviewsamtalerne.

Undertema: At hjælpe andre

En værdi, der stod frem i interviewene, handlede om, hvordan det at hjælpe andre er det rigtige at gøre. Ingen af børnene kendte historien om den barmhjertige samaritaner på forhånd, men efter den var læst højt, forklarede alle børnene, hvordan denne historie handlede om at lære at hjælpe andre. I en af grupperne forklarede de:

Barn1: At man skal lære, at man ikke skal have krig, og man skal hjælpe.

DTV: Det synes jeg lyder rigtigt.

Barn1: Og hvis det ligesom er ens fjende, så kan man godt hjælpe alligevel.

Barn2: Man hjælper uanset hvad.

DTV: Så man skal hjælpe, uanset hvad?

Barn2: Man kan hjælpe.

Alle børn snakker og udtrykker, at de er enige.

Det ser ud til, at børnene ved at forholde sig sprogligt og fælles til fortællingens dilemmaer udforskede og udviklede livsværdier. Fortællingens eksistentielle og åndelige sprog såvel som børnenes eksistentielle og åndelige refleksioner syntes vigtige for at forstå og internalisere disse livsværdier i deres eget liv. Børnene gav dog også udtryk for, at det kunne være svært at udleve disse værdier. For eksempel sagde et barn, da han relaterede fortællingen til sit eget liv:

Jeg ved, at man altid skal hjælpe, men nogle gange bliver jeg så vred på min storesøster, og så hjælper jeg hende ikke ... Jeg laver bare mere krig.

Undertema: Ikke at have for travlt

Børnene udtrykte også en anden værdi om, hvordan de mente, at livet skulle leves. Det handlede om ikke at have for travlt til at hjælpe andre. I alle fokusgrupperne forklarede børnene, at årsagen til, at præsten og levitten (i fortællingen om den barmhjertige samaritaner) ikke hjalp manden i nød, skyldtes, at de havde for travlt. For eksempel forklarede en gruppe, at det både skyldtes, at de havde travlt med deres job og ikke ville røre blodet:

Pige1: Den handler om at hjælpe. Og om ikke kun at tænke på sig selv. Præsten og tjeneren tænker ikke på andre end sig selv og deres arbejde.

Pige2: Jeg vil bare sige det samme, også med arbejdet.

DTV: De tænker kun på deres arbejde, og ikke på at hjælpe andre?

Dreng1: Lidt det samme som pige2 siger; de tænker sådan mere på sig selv end på andre. Måske også fordi manden er lidt klammere, og det er blodigt.

Pige2: Jeg synes også, at det er tarveligt, fordi at præsten – de går bare forbi, og de hjælper ikke på nogen måde. Også selvom de ... også bare kan lade være med at røre ved ham, og så tilkalde hjælp i stedet for, så de ikke behøvede at røre ved ham.

Et andet barn beskriver præstens og levittens travlhed, og hvordan samaritaneren derimod havde tid. Hun forklarer, hvorfor den ene hjalp og de andre ikke gjorde det:

Pige1: Fordi de havde travlt og sådan, de skulle noget andet, i stedet for at spille tiden på at hjælpe ham der manden, men ham der, der kom forbi og hjalp ham, han havde tid til det, så han kunne godt lige gøre det.

Børnene forholder sig til og udforsker deres væren-i-verden gennem deres eksistentielle og åndelige forståelser, fremkaldt af fortællingen. Det virker til, at børnene kender til voksne, der har for travlt til at hjælpe andre, og vigtigheden af de voksnes arbejde. Det lader dog til, at børnene har en bevidsthed om, at det er forkert at have for travlt til at

gøre det rigtige, og at når man har tid nok, kan man lige så godt bare gøre det rigtige og hjælpe andre. Derfor blev det ikke at have for travlt betragtet som en livsværdi for børnene. Det virkede til, at både tid og travlhed for disse danske skolebørn er vigtige eksistentielle og åndelige begreber, der i høj grad påvirker deres livsværdier og væren-i-verden.

Tema 2: Døden

Døden var det emne som børnene talte mest om under interviewene, både når de blev spurgt direkte til ordet »død« i slutningen af interviewet, men også gennem fokusgruppesamtalerne, for eksempel når de diskuterede, hvad der var vigtigt for dem. Flere af børnene udtrykte bekymringer om døden. Følgende er et eksempel på bekymring vedrørende forældres død:

Barn1: Jeg synes, det er vigtigt, at mine forældre ikke dør, imens jeg ikke er voksen.

Barn2: Ja, også mig.

Børnene forholdt sig til deres tanker og overvejelser om døden på forskellige måder. Mere end én gang talte børnene om døden i forhold til en kendt historie, for eksempel »Den lille pige med svovlstikkerne« af H.C. Andersen:

Barn1: Jeg ved det ikke helt (hvordan det bedst forklaret), men når man dør, (og) hvis man har haft et godt liv. Eller jeg ved ikke helt. Men hvis man har haft et godt liv, og ja, så kan man godt være glad, selvom man godt ved, at man dør ... Jeg kender en, der hedder Lis – som der allerede vidste, at hun (skulle) døde, og hun var stadigvæk glad. Jeg ved ikke, hvorfor hun var glad. DTV: Så man kan godt være glad, selvom man ved, man skal dø?

Barn1: Ja.

Barn2: Ligesom pigen med svovlstikkerne.

DTV: Nå – prøv at fortælle mig lidt om den historie.

Barn2 og Barn3 fortæller historien.

Barn2: Og jeg har fortalt hele eventyret bare for at sige, at hun døde med et smil om munden ... eller sådan, (det) jeg mente, (er) at man også nogle gange kan dø med et smil på munden, selvom man godt ved, at man skulle dø.

I dette uddrag ser vi, hvordan børnene forholder sig til dødens realitet gennem eventyret af H.C. Andersen. De bruger fortællingen som en del af deres eksistentielle og åndelige sprogbrug til at tale om deres overvejelser om døden. Vi ser, hvordan det at forholde

sig til fortællingen og føje den til deres eksistentielle og åndelige forståelser, ser ud til at gøre tanker om døden mere nuanceret – og muligvis også nemmere at håndtere?

Undertema: Sygdom

Undertemaet om sygdom er tæt forbundet med børnenes generelle overvejelser om død. De havde mange tanker om sygdom, og om hvordan sygdom ofte forårsager død. For eksempel en samtale i en af fokusgrupperne som gensvar på ordet »sygdom«:

Børn i munden på hinanden: Sygdom. Uha. Sygdom. Den er væmmelig.

DTV: Hvad kommer I til at tænke på, når man siger »sygdom«?

Børn samstemmende: Død!

DTV: Døden. Man kan dø af sygdom?

Pige: For eksempel hvis det er en farlig sygdom.

[Børnene taler i munden på hinanden]: Kræft. Corona.

DTV: Det er jo ikke alle, der dør af corona eller kræft.

Pige: Kræft. Ja. Jeg er bange for kræft.

For alle børn var kræft direkte forbundet med død, og de gav udtryk for at være bekymrede for, at deres nære familiemedlemmer ville blive syge af kræft. De virkede alle til at kende en person, der var død af kræft, såvel som personer, der havde overlevet kræft. Det var dog ikke kun tanker om døden, som de gav udtryk for i forhold til sygdom. Børnene beskrev også sygdom som noget, der påvirkede eller begrænsede deres liv, for eksempel beskrev de, at corona-nedlukningerne havde påvirket deres liv og hverdag på en begrænsende måde. Sygdom som et eksistentielt fænomen kan siges at påvirke børnenes væren-i-verden gennem bekymringer om døden samt oplevelsen af begrænsninger i livet.

Undertema: Efterlivet

Når børnene talte om døden, gjorde de også brug af flere verbale forståelser om efterlivet. De var optagede af, hvad der sker, når en person dør, samt hvordan man kan påvirke efterlivet gennem sit nuværende liv. Dette er tydeligt i denne dialog:

Dreng1: Man dør, og man kommer aldrig til live igen, medmindre man får stød.

Dreng3: Dem, der tror på det, mener, man kommer op til Gud. Og i gamle dage troede man, at de kom op til Tor i Valhal, og så holdt de en kæmpe fest.

DTV: Nå, det lyder da dejligt. Hvad tror I på?

Dreng2: Jeg tror, man dør, og så ryger op i himlen, og så laver man ...

Dreng3: Nogle tror, at man kommer ned i helvede.

DTV: Tror du, du kommer ned i helvedet?

Dreng2: Det er kun, hvis man er sådan dårlig og dum og sådan noget.

DTV: Nå.

Dreng1: Hvis man er god, så kommer man op til Gud.

Dreng3: Nåhr ja, hvis man har gjort noget dumt, så sørger Gud for, man kommer ned i Helvedet.

Dreng2: Så burde jeg faktisk komme ned i Helvedet, for jeg har gjort ret mange dumme ting.

DTV: Hvad? Prøv lige at sige det igen. Tror du, du kommer i Helvedet – sagde du det?

Dreng2: Ja ... For jeg har gjort ret mange dumme ting.

Disse børn udtrykker forskellige forståelser af efterlivet, og Dreng2 konkluderer, at han kommer i helvede. På trods af, at disse børn vokser op i det sekulære Danmark, udtrykker de flere eksistentielle og åndelige opfattelser, der påvirker, hvordan de forstår døden, og hvordan de ser sig selv i forhold til et liv efter døden.

Nogle børn udviste også abstrakte opfattelser af efterlivet. For eksempel denne pige, hvis mor var død af kræft nogle måneder før fokusgruppe interviewet:

Jeg tror, at livet er en slags skole, når man så dør, så er man færdig med skolen. Så har man lært det hele, og så kommer man hjem. Så når man dør, så kommer man hjem, fordi man er færdig med skolen, som er livet.

Denne eksistentielle og åndelige forståelse, hvor døden er relateret til at komme hjem, er ikke religiøs i betydningen at komme hjem til Gud eller himlen. Pigen anvendte ikke religiøse begreber, da hun præsenterede denne opfattelse af efterlivet. Det virkede dog til, at hun forstod dette »efterlivshjem« som et sted, hvor hun ville møde sin afdøde mor igen en dag.

Undertema: Religiøse begreber

Flere af børnene brugte religiøse begreber, når de talte om døden, og især når de blev spurgt direkte om ordet »gud/tro«. Nogle af børnene sagde, at de troede på Gud, mens andre sagde, at de ikke gjorde det. Men de beskrev alligevel Gud med et fysisk udseende og positiv adfærd. For eksempel denne dialog:

Pige1: Jeg tror, han er en mand med en hvid kjole.

Dreng1: Og langt hår.

DTV: Og en hvid kjole. Det er sådan nogle billeder, man har set, ja?

Pige2: Jeg tror, han er sød.

Pige3: Og omsorgsfuld!

DTV: Mm. Det er da meget sødt ... Hvordan kan det være? Det er da meget sødt at tænke, han er omsorgsfuld. Så han passer på mennesker, ja.

Pige 1: Og at han er sådan retfærdig, som Pige2 sagde.

DTV: Retfærdig. Ja. Sagde du retfærdig, Pige2? Hvorfor er Gud retfærdig?

Pige2: Jeg tror, han tænker også på ... han kan hjælpe. Han er ligesom også retfærdig overfor menneskene.

DTV: Ja.

Pige1: Ligesom hvis jeg havde slået Pige3, og han så havde set det, så havde han ligesom været retfærdig og sagt, at det var mig, der kom i skammekrogen.

Vi ser, hvordan børnene bruger deres begreber og billeder af Gud som en målestok for positiv adfærd, og hvordan Guds retfærdighed også fungerer som en slags »åndelig sanktion«. Det ser ud til, at børnene bruger deres eksistentielle og åndelige begreber om Gud til at udvikle værdier om, hvordan de bør opføre sig over for andre. På denne måde bliver deres eksistentielle, åndelige og religiøse begreber og sprog en del af deres væren-i-verden.

Generelt var børnene gennem interviewene meget optaget af døden, og dette talte de også om ved hjælp af religiøse begreber. For eksempel er dette uddrag et svar på ordet »død«:

Dreng1: Satan.

DTV: Hvordan kan det være, du tænker »Satan«?

Dreng1: Fordi han er død.

DTV: Han er død. Ja?

Dreng2: Han er døden selv.

Dreng2: Jeg tænker, han kan sådan vælge, når folk skal dø, sådan. Så kan han trykke på et eller andet, eller gøre et eller andet. For eksempel hvis der nu er en, der har været slem eller sådan et eller andet, eller han ikke kan lide den person, så kan han gøre et eller andet, så personen dør.

Pige1: Så han får et hjerteanfald.

DTV: Okay. Det er sådan noget, Satan kan gøre? Eller Fanden kan gøre, ja?

Dreng1: Altså, jeg tror ikke, han lever vel, men altså hvis han gjorde.

DTV: Hvis han gjorde ... Så er det sådan. Det er meget vildt. Hvad tror I, der sker, når man dør?

Pige2: Så bliver man til en engel.

DTV: Så bliver man til en engel, altså kommer i Himlen. Bliver til en engel?

Pige1: Jeg tror bare, man ligger nede i jorden.

Dreng1: Ja, jeg tror bare, man ligger og sover.

Pige1: Eller man er blevet til støv, hvis man nu er blevet brændt.

Dreng2: Så ser man sin mormor og morfar.

Pige3: Jeg gider ikke at blive lagt ned i jorden, for så kan der komme alle mulige orme ind i ens kiste.

Dreng2: Ej, det må du ikke sige.

Pige3: Brændes er også bedst for naturen.

DTV: Er det rigtigt? Nåhr, sådan bedst for miljøet.

Dreng2: Vores familie, vi laver et ..., vi laver os selv om til træer, når vi dør.

Disse børn bruger adskillige åndelige og eksistentielle begreber og opfattelser til at forholde sig til dødens realitet. Vi ser, hvordan børnene kombinerer begreber som Satan, engle, himlen, om at se afdøde igen, samt har fokus på naturen og at være miljømæssig ansvarlig. Sidstnævnte med natur og miljø kan forstås som en eksistentiel bekymring, der er særligt til stede for de generationer, der vokser op i en tid med stort fokus på klimaforandringer. Selvom børnene ikke nødvendigvis tror på Gud, Satan, himlen eller helvede, ser det stadig ud til, at religiøse begreber er vigtige for deres forståelse af rigtigt og forkert, såvel som for deres værdier om, hvordan man opfører sig og behandler andre mennesker. Børnenes brug af religiøse begreber er ikke begrænset til, hvordan de forstår og begriber døden. De bruger dem også til at begribe og udvikle livsværdier, herunder især udvikle værdier om, hvordan de skal opføre sig over for andre.

Diskussion

I undersøgelsen fandt vi, at børnene relaterede sig til både horisontale og vertikale livsdimensioner, og de brugte eksistentielle og åndelige samt religiøse begreber og forståelser til at forholde sig til forskellige livsbetingelser, især deres overvejelser om døden og livsværdier.

Den danske skolelov lægger vægt på, at børn skal præsenteres for alsidige udfordringer for at udvikle værdier og holdninger (Retsinformation 1993). Den afdøde danske børnepsykolog og professor i socialpsykologi, Per Schultz Jørgensen (1933-2022), forklarede, hvordan børn udvikler og opfatter livet gennem brug af fortællinger samt relationer til betydningsfulde voksne. Han beskrev også åndelighed som udvikling af værdier og holdninger, og han definerede dette som »barnets indre kompas« (Jørgensen 2020). Gennem fortællinger og relationer internaliserer barnet sine omgivers sociale værdier og forståelser og disse bliver til en indre dialog. Denne vedvarende ydre, sociale dialog såvel som den indre dialog i barnet faciliterer refleksioner og udvikling af personlige værdier og holdninger. Dette hænger ligeså sammen med åndelighed som en dannelsesproces, hvor fortællinger og relationer udgør den store livshorisont, som barnet præsenteres for (Gadamer 2004/1960). Schultz Jørgensen peger dog på, at børn har brug for både en solid social og ydre dialog samt solide fortællinger for at »fodre« denne indre udviklingsproces (Jørgensen 2020). Fokusgruppe-interviewene og præsentationerne

tionen af historien om den barmhjertige samaritaner kan have fungeret som en slags livshorisont-fortælling, der faciliterede udvikling på det åndelige område hos børnene.

Friedrich Schweitzer (2006) beskriver på samme måde, hvordan fortællinger i høj grad spiller en rolle i børns åndelige udvikling, fordi barnet ikke i sig selv kan begribe alle vigtige spørgsmål i livet. Samtidig er dialog og åben samtale også centralt for deres udvikling, da det er spørgsmålene mere end svarene, der sætter udviklingen i gang hos børn. Derfor er dialogen om eksistentielle og åndelige fortællinger vigtig for at skabe muligheder for udvikling, og dialogen bør foregå didaktisk enten *fra* barnets perspektiv eller *med* barnet. Selvom Schweitzer (2006) refererer til åndelige rettigheder, er hans fokus fortsat på religion og religiøs dannelse. Alligevel anvender vi hans teori i forhold til åndelighed, som vi definerer som et større begreb end religion. Schweitzer mener, at en åndelig pædagogisk tilgang ikke bare skal give barnet svar på livets dilemmaer og udfordringer, men bør give åbne svar, der tilbyder relationer og skaber vedvarende refleksioner og samtaler gennem barnets liv (Schweitzer 2006). Derved peger han på en pædagogisk didaktik, hvor åndelighed tillæres i dialog med barnet. Enten 1) *fra* barnets perspektiv, hvor den voksne anerkender og lytter til barnets eksistentielle og åndelige sprog og oplevelser og etablerer dialog og relation derfra. Eller 2) *med* barnet, hvor den voksne har fokus på at hjælpe barnet med at finde gode spørgsmål og svar på eksistentielle og åndelige anliggender. Disse to tilgange står i kontrast til 3) åndelighed *for* barnet, hvor de voksne er optaget af at videregive deres egen overbevisning og eksistentielle og åndelige svar til barnet uden en dialog med barnet (Schweitzer 2006).

Det virkede til, at fokusgruppesituationen fungerede som et rum, der skabte muligheder for eksistential og åndelig samtale og dermed udvikling, fordi det tilvejebragte både åndelige fortællinger og fokus på åndelighed *fra* barnets perspektiv, hvor forskeren og de andre børn gennem dialog og relation lyttede til og anerkendte det enkelte barns eksistentielle og åndelige sprog og oplevelser. Vores ønske var at få adgang til børnenes stemmer om deres eksistentielle og åndelige overvejelser og sprog, samt at minimere vores egen indflydelse på børnenes udsagn. Vi var dog opmærksomme på, at børns udvikling altid foregår i relationer. Børnene syntes at forholde sig til forskeren, hinanden og sig selv på en måde, hvor fokusgruppen blev en vigtig social og ydre samtale, der faciliterede indre eksistential og åndelig dialog. Dermed kan fokusgrupperne som forskningsmetode have udgjort en pædagogisk praksis, der fremmede muligheder for åndelige udvikling eller med Schultz Jørgensen ord: Udvikling af »barnets indre kompas«.

På baggrund af nærværende undersøgelse synes det muligt at understøtte børns åndelig udvikling og dannelse af et indre kompas ved at arbejde med en pædagogisk didaktik, hvor åndelighed undervises *fra* eller *med* barnets perspektiv, herunder for eksempel at benytte fortællinger, der faciliterer refleksioner, samtaler og udvikling af personlige værdier og holdninger.

Undersøgelsens begrænsninger

Fokusgruppeinterviewene kan kritiseres for at være behæftet med fortolkninger og antagelser, hvor vi, som forskere, for eksempel bliver for ledende i spørgsmålene eller insinuerer særlige væsentlige værdier. Dette kan have påvirket børnenes udtalelser. Desuden kan det at begynde fokusgruppeinterviewene med historien om den barmhjertige samaritaner kritiseres for at lede børnenes eksistentielle og åndelige tænkning og sprog i en bestemt retning. Det kunne både lede dem mod et dominerende kristent eller jødisk perspektiv, såvel som en dominerende horisontal åndelighed, da der ikke er nogen diskurs om døden, efterlivet eller Gud i denne historie.

Studiet er forankret i eksistentiel fænomenologi, der lægger vægt på beskrivelse og fortolkning af menneskelige erfaringer. Det betyder, at de identificerede temaer og det teoretiske fortolkningsniveau afspejler interaktionen mellem interviewer og børnene, samt forfatterens fortolkning heraf, hvorved aspekter af børnenes oplevelser kan være overset.

Børnene i undersøgelsen er udvalgt gennem samarbejde med lærere og forældre, men for at få et nuanceret datasæt kunne et strategisk valg af deltagere have været ønskeligt (Patton 1990). Det kan også kritiseres, at kun 26 børn fra 1. og 3. klasse fra skoler i Københavnsområdet deltog. Nye undersøgelser med fokus på generaliserbarhed med en bredere demografi samt en større stikprøve ville være ønskelige samt inkorporering af mere kvantitative tilgange.

Konklusion

Børnene brugte adskillige både åndelige og eksistentielle samt religiøse begreber og forståelser til at relatere til dødens realitet, samt til at udtrykke, hvordan de mente, at livet værdimæssigt bør leves. Selvom børnene ikke nødvendigvis tror på Gud, Satan, himlen eller helvede i religiøs forstand, så benyttede de disse begreber i forhold til at reflektere over rigtigt og forkert, såvel som over deres værdier for hvordan man opfører sig og behandler andre mennesker. Der peges på, at både brugen af åndelig fortælling og samtale i fokusgruppe-interviewene faciliterede både en ydre, social dialog såvel som en indre dialog i barnet, hvorved åndelighed som en dannelsesproces fandt sted.

Tak

Først og fremmest vil vi gerne sige en særlig tak til de deltagende børn samt forældre og lærere, som har gjort fokusgruppeinterviewene mulige. Vi vil gerne takke de fonde, der har støttet denne undersøgelse: Samfonden og Ole Kirks Fond.

Referenceliste

Andersen, Peter B, Peter Gundelach og Jakob Erkmén. 2019. »Udviklingen i (ikke) religiøsitet.« I *Usikker Modernitet: Danskernes værdier fra 1981 til 2017*, redigeret af Morten Frederiksen, 231-264. København: Hans Reitzels Forlag.

- Arendt, Hannah. 2019. *Åndens liv*. Århus: Klim.
- Berg-Sørensen, Anders. 2006. »Hinsides sekularisme og hvad så?« *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift* (48). doi: 10.7146/rt.v0i48.1757.
- Boyatzis, Chris J og B Newman. 2004. »How shall we study children's spirituality.« I *Children's spirituality: Christian perspectives, research, and applications*, redigeret af D. Radcliff, 166-181. Eugene, OR: Wipf & Stock.
- Boyatzis, Chris J. 2009. »Examining Religious and Spiritual Development During Childhood and Adolescence.« I *International Handbook of Education for Spirituality, Care and Wellbeing*, redigeret af Marian de Souza, Leslie J. Francis, James O'Higgins-Norman og Daniel Scott, 51-67. Dordrecht: Springer Netherlands.
- Boyd-Franklin, N. 1987. »Group therapy for black women: a therapeutic support model.« *Am J Orthopsychiatry* 57 (3): 394-401.
- Braun, Virginia, and Victoria Clarke. 2006. »Using thematic analysis in psychology.« *Qualitative Research in Psychology* 3 (2): 77-101. doi: 10.1191/1478088706qp063oa.
- Brinkmann, Svend. 2014. »Languages of suffering.« *Theory & Psychology* 24 (5): 630-648. doi: 10.1177/0959354314531523.
- Brinkmann, Svend. 2016. *Diagnostic cultures: A cultural approach to the pathologization of modern life*: Routledge.
- Brinkmann, Svend. 2021. »Resources and resonance: Notes on patency as world relation.« *Culture & Psychology* 27 (4): 562-576. doi: 10.1177/1354067x211017306.
- Böwadt, Pia Rose. 2020. »Religious Education in Denmark: Towards a More Multifaceted Subject?« *Religions* 11 (11): 561.
- Christoffersen, Mikkel Gabriel og Aida Hougaard Andersen. 2023. »Post-Secular Negotiations in Pastoral Care: Models in a Danish Podcast Series.« *Pastoral Psychology* 72 (5): 737-752. doi: 10.1007/s11089-023-01090-y.
- Creighton, G., J. L. Oliffe, O. Ferlatte, J. Bottorff, A. Broom og E. K. Jenkins. 2018. »Photovoice Ethics: Critical Reflections From Men's Mental Health Research.« *Qual Health Res* 28 (3): 446-455. doi: 10.1177/1049732317729137.
- Denmark.dk. 2024. »Religion and identity.« Ministry of Foreign Affairs of Denmark (set 20. marts).
- Furseth, Inger, Lene Kühle, Knut Lundby og Mia Lövheim. 2019. »Religious Complexity in Nordic Public Spheres.« *Nordic Journal of Religion and Society* 32 (1): 71-90. doi: 10.18261/issn.1890-7008-2019-01-05.
- Gadamer, H.-G. 2004/1960. *Sandhed og Metode*. Aarhus: Systime Academic.
- Halkier, Bente. 2016. *Fokusgrupper*. 3. ed. Viborg: Samfundslitteratur.
- Heidegger, Martin. 1962/1927. *Being and Time*. Oxford: Blackwell.
- Horwitz, Allan V. 2002. *Creating mental illness*: University of Chicago Press.
- Hvidt, Niels C., Lisbeth D. Madsen, Anna J. Ogstrup, Anna M. Sandborg-Olsen, Birgitte B. Stimpel, Birgit Villadsen, Caroline L. Pedersen, Chalotte F. Kragh, Connie L. Vibe, Dorte Mathiesen, Dorte Toudal Viftrup, Herdis Hansen, Kirsten Kopp, Steen Bonde,

- Maiken Bang Hansen, Mathilde Adersen og Tina H. Lassen. 2023. *Eksistentielle og åndelige aspekter i palliativ indsats*. Version 1.0. DMCG-PAL. Sekretariatet for Kliniske Retningslinjer på Kræftområdet.
- Hvidt, Niels Christian, Kristina Tomra Nielsen, Alex K Kørup, Christina Prinds, Dorte Gilså Hansen, Dorte Toudal Viftrup, Elisabeth Assing Hvidt, Elisabeth Rokkjær Hammer, Erik Falkø, Flemming Locher, Hanne Bess Boelsbjerg, Johan Albert Wallin, Karsten Flemming Thomsen, Katja Schrøder, Lene Moestrup, Ricko Damberg Nissen, Sif Stewart-Ferrer, Tobias Kvist Stripp, Vibeke Østergaard Steinfeldt, Jens Søndergaard og Eva Ejlersen Wæhrens. 2020. »What is spiritual care? Professional perspectives on the concept of spiritual care identified through group concept mapping.« *BMJ Open* 10 (12): e042142. doi: 10.1136/bmjopen-2020-042142.
- Jensen, Tim. 2005. »European and Danish Religious Education: Human Rights, the Secular State, and Rethinking Religious Education and Plurality.« *Religion & Education* 32 (1): 60-78. doi: 10.1080/15507394.2005.10012351.
- Jensen, Tim. 2017. »Religious Education in Public Schools: The Most Important Tendencies (With Special Focus on Scandinavia).« *State Religion and Church in Russia and Worldwide* 35: 46-71. doi: 10.22394/2073-7203-2017-35-4-46-71.
- Jensen, Tim, and Karna Kjeldsen. 2014. »RE in Denmark – Political and Professional Discourses and Debates, Past and Present.« *Temenos - Nordic Journal for the Study of Religion* 49 (2): 185-224. doi: 10.33356/temenos.9546.
- Jørgensen, Per Schultz. 2020. *Opdragelse til livsmod og bæredygtighed*. København: Kristelig Dagblads Forlag.
- Koivula, Merja, Leena Turja og Marja-Leena Laakso. 2020. »Using the Storytelling Method to Hear Children's Perspectives and Promote Their Social-Emotional Competence.« *Journal of Early Intervention* 42 (2): 163-181. doi: 10.1177/1053815119880599.
- Madsen, Ole Jacob. 2018. *Generasjon prestasjon: hva er det som feiler oss?*. Universitetsforlaget.
- Mauritsen, Anne Lundahl. 2022. »Irreligiøsitet, kristendom og levet kulturreligion: En kvalitativ analyse af individuelle og kollektive identiteter.« *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift* (73): 5-18. doi: 10.7146/rt.vi73.127161.
- Meier, Joachim. 2021. »Necessary Suffering? - Investigating Existential Suffering in Youth through Everyday Experiences of Bad Conscience.« *Qualitative Studies* 6 (1): 116-141. doi: 10.7146/qs.v6i1.124448.
- Meier, Joachim. 2024. »Eksistentielle opmærksomheder i mødet med den lidende unge: Fra et »patologiserende« til et »eksistentielt blik« på unges mistrivsel.« *Pædagogisk Psykologisk Rådgivning* 61 (2): 4-13.
- Mills, C. W. 2000. *The sociological imagination*. Oxford: Oxford University Press. Original edition, 1959.
- Pargament, Kenneth I. 1999. »The psychology of religion and spirituality? Yes and no.« *International Journal for the Psychology of Religion* 9 (1): 3-16.

- Pargament, Kenneth I., James W. Lomax, Jocelyn Shealy McGee og Qijuan Fang. 2014. »Sacred moments in psychotherapy from the perspectives of mental health providers and clients: Prevalence, predictors, and consequences.« *Spirituality in Clinical Practice* 1 (4): 248-262. doi: 10.1037/scp0000043.
- Patton, M.Q. 1990. *Qualitative evaluation and research methods*. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Pew. 2024. »How religious is your country?« Pew Research Center. <https://www.pewresearch.org/interactives/how-religious-is-your-country/>.
- Retsinformation. 1993. »Forslag til Lov om folkeskolen«. LSF 270. Fremsat af undervisningsminister Ole Vig Jensen. <https://www.retsinformation.dk/eli/ft/199212k00270>.
- Rosa, Hartmut. 2021. *Resonans*. København: Eksistensen.
- Schweitzer, Friedrich. 2006. *Barnets ret til religion*. Frederiksberg: Eksistensen.
- Sigurdsson, Lakshmi og Keld Skovmand. 2020. »Den fælles horisont. Didaktik og dannelse i religionsundervisning.« *Prismet* 71 (4): 341-363.
- Steenfeldt, Vibeke Østergaard. 2019. »Åndelig omsorg. En introduktion.« I Åndelig Omsorg, redigeret af Vibeke Østergaard Steinfeldt, Dorte Toudal Viftrup og Niels C. Hvidt. København: Munksgaard.
- Stifoss-Hanssen, Hans og Kjell Kallenberg. 1998. *Livssyn, sundhed og sygdom - teoretiske og kliniske perspektiver*. København: Reitzels Forlag.
- Viftrup, Dorte Toudal, Hanne Damgaard, Lisbet Due Madsen og N. C. Hvidt. 2020. »Åndelig-eksistentiel omsorg og samtale på hospice.« *Omsorg. Nordisk tidsskrift for palliativ medicin* 3 (37): 73-78.
- WMA. 2013. *WMA Declaration of Helsinki – Ethical Principles for Medical Research Involving Human Subjects*. World Medical Association. 64th WMA General Assembly, Fortaleza, Brazil.
- Yalom, I. 1998. *Eksistentiel psykoterapi*. København: Hans Reitzels forlag.
- Zuckerman, P. 2008. *Society without God. What the least religious nations can tell us about contentment*. New York, NY: NYU Press.

Forfattere

Dorte Toudal Viftrup

Forskningsenheden for Almen Praksis, Institut for Sundhedstjenesteforskning,

Syddansk Universitet

Campusvej 55, 5230 Odense

og

REHPA, Videntcenter for Rehabilitering og Palliation, Syddansk Universitet

Studiestræde 6, 1455 København K

dviftrup@health.sdu.dk

Christina Prinds

Klinisk Institut, Syddansk Universitet

Campusvej 55, 5230 Odense

og

Afdelingen for Kvindesygdomme og Fødsler, Sygehus Sønderjylland

Kresten Philipsens vej 15, 6200 Aabenraa

cprinds@health.sdu.dk

Artiklen er blevet godkendt ved en redaktionsuafhængig fagfælle vurdering.